Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL, SEPT-OCT, 2021, VOL- 9/67

शालेय जीवनातील बोली भाषेचे स्थान

डॉ. अपर्णा राहुल उकले

सहायक प्राध्यापक, ज्ञानगंगा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, हिंगणे खुर्द, पुणे

Paper Received On: 21 OCT 2021
Peer Reviewed On: 31 OCT 2021
Published On: 1 NOV 2021

Abstract

भाषा हे मानवाचे संवाद साधण्याचे, ज्ञान ग्रहण करण्याचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. भाषेमुळेच मानवाने आपली प्रगती केलेली आहे. भाषेचे प्रामुख्याने प्रमाण भाषा आणि बोली भाषा असे दोन प्रकार आहेत. शासकीय कार्यालये, शाळा आणि महाविदयालयांमध्ये प्रमाण भाषा वापरली जाते. मात्र बोली भाषा ही मानवाची जन्मजात भाषा असते. व्यक्ती ज्या प्रदेशात, कुटूंबात जन्मलेली आहे त्या कुटूंबाची भाषा तो शिकत असतो. बोली ही दैनंदिन वापराचे व प्रत्यक्ष व्यवहाराचे एक महत्त्वाचे भाषिक साधन आहे. बोली भाषा ही मुखोद्‌गत पद्धतीने एका पिढीकडून दुर्स या पिढीकडे जात असते. बोली भाषा ही मानवाच्या जीवनात जशी महत्त्वाची आहे तशीच ती शालेय जीवनातही महत्त्वाची आहे. शाळेमध्ये बोली भाषा आणि प्रमाण भाषा यांची योग्य सांगड घातली जाते.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

➢ प्रस्तावना :

भाषा, दोन अक्षरी असलेल्या हया शब्दाला मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. माझा देश, माझा समाज, माझी संस्कृती, माझे कुटुंब इ. बाबत जशी आपुलकी वाटते तशी माझी भाषा याबाबत देखील जिव्हाळा वाटतो. कारण आपली भाषा हा आपल्याला समाजाकडून मिळालेला वारसा असतो. ज्या कुटुंबात आपण जन्मतो त्या समाजाची त्या कुटुंबाची भाषा आपण शिकतो, वापरतो आणि आपलीशी करतो. विचारांची देवाणं घेवाण हे भाषेचे प्रधान कार्यक्षेत्र आहे. आपल्याला जी भाषा येते, त्या भाषेत कोणी बोलू लागला किंवा लिहू लागला म्हणजे आपल्याला समजते. आपल्याला जे सांगावयाचे आहे, कळावावयाचे आहे, ते आपण बोलून अथवा लिहून कळवू शकतो. बोलताना आपण ध्वनीचा उपयोग करतो. लिहिताना आपण लिपीचा उपयोग करतो. भाषा हे विचाराचेही महत्त्वाचे साधन आहे. विचारांना चालना देण्याकरिता आणि विचार प्रकट करताना भाषेचा उपयोग होतो. तसेच कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेत असताना भाषा ही महत्त्वाची असते. भाषेशिवाय आपण कोणतोच ज्ञान आत्मसात करू शकत नाही.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

➢ बोली भाषेचा विकास

'बोली' या शब्दाचा अर्थ बोलली जाणारी असाच होतो. अर्थात बोली व भाषा हे समानार्थी शब्द आहेत. परंतु आपण सर्वसामान्यांच्या भाषेला बोली म्हणतो तर सुशिक्षितांच्या बोलीला भाषा म्हणतो. भाषा ही प्रामुख्याने बोलीच्या रूपातच पुढे आली. आपापसातील व्यवहार साधारणपणे बोली भाषेतच केले जातात. तसेच भाषा हे आपले विचार व्यक्त करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. व्यक्ती एकमेकांशी संवाद साधताना बोली भाषेचा वापर करतो. बाळाच्या जन्मापासुन त्याच्या कानावर जे शब्द पडतात तसेच ते मुल बोलू लागते. कुटुंबातूनच व्यक्तीच्या भाषेचा विकास होतो किंवा बोलीचा विकास होतो. बोली ही दैनंदिन वापराचे व प्रत्यक्ष व्यवहाराचे एक महत्त्वाचे भाषिक साधन आहे. बोली भाषा ही मुखोद्गत पद्धतीने एका पिढीकडून दुर्स या पिढीकडे जात असते. बोली ही लोकांचीच भाषा असते. त्यामुळे तिची निर्मिती ही सहज होते. त्यामुळे बोली ही अधिक प्रभावी व परिणामकारक आहे. ती भाषा ऐकायला अतिशय साधी व बोलायला अतिशय सोपी अशी आहे. सहजपणा आणि सोपेपणा हा तीचा स्वभावधर्म असतो.

➢ बोली भाषेचा इतिहास

बोली भाषेचा प्रवास हा शेकडो वर्षापुर्वीचा आहे. महाराष्ट्रामध्ये प्रदेशानुसार विविध बोली भाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक प्रदेशानुसार बोलली जाणारी भाषा ही एक तेथील अभिव्यक्तीचे प्रभावी साधन आहे. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळया भागातुन बोलली जाणारी स्थानिक भाषा म्हणजे बोली भाषा होय. तेथील समाजाच्या गरजेनुसार बोली भाषा ही विकसित होत असते.प्रत्येक बोलीचा स्वतःचा अस शब्दसंग्रह असतो. तसेच मोजक्या शब्दांत मोठा आशय व्यक्त करर्णा या म्हणी बेलीतील अत्यंत अमूल्य खजिनाच असतात. भाषा किंवा बोली ही त्या समाजाचे प्रतिबिंब असते म्हणुन बोली भाषेचे महत्व अधिक आहे.

भारतातील पन्नास टक्के लोकांच्या भाषेला लिपी नाही. या वास्तवाचा स्विकार केल्यास बोलीभाषेचे महत्त्व व्यवहारामध्ये अधिक आहे. तीचे महत्त्व सांगताना डॉ.भालचंद्र नेमाडे म्हणतात की 'भाषा ही मुळात बोलली जाते आणि लिखित म्हणजे लिपिवद्ध भाषा ही दुय्यम स्वरूपाची असते हे तत्व कोणत्याही प्रकारच्या लेखनाचा विचार करताना नेहमी लक्षात ठेवावे लागते. बोली भाषा प्रधान आणि लिखित भाषा गौण असणे मानवी समाजाच्या इतिहासावरून लक्षात येते. कारण लिप्यांचा शोध तीन ‐ चार हजार वर्षापलीकडे जात नाही. आजही शंभर टक्के निरक्षर असलेले अनेक समाज पृथ्वीवर अस्तित्वात असून त्यांच्या बोली भाषा

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

अत्यंत प्रभावी व इतर कोणत्याही प्रगत समाजांच्या सक्षम आहेत. हिंदुस्थाानातही पन्नास टक्के लोक भाषा बोलतात, लिहित नाहीत." (नेमाडे.भालचंद्र,साहित्याची भाषा,**2005**,पृ.**10**)

तर डॉ.ना.गो.कालेलकर म्हणतात, "बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे. परिस्थितीला अनुरूप अशा भाषिक सामग्रीचा ती उपयोग करते. मौखिक परंपरेने आल्यामुळे तिच्या अंगी एक प्रकारचा जिवंतपणा असतो. ती साधी पण परिणामकारक असते. आपले रूप प्रतिष्ठेच्या आरशात पाहून इतरांना ते आकर्षक वाटेल असे करण्याचा प्रयत्न करायला तिला वेळ नसतो. तिची स्वाभाविकता हेच तिचे वैशिष्टये असते. काहींना ते मोहक वाटेल,काहींना ओंगळ वाटेल. हा ज्याच्या त्याच्या मनोवृत्तीचा आणि संस्कारांचा प्रश्न आहे."

(ना.गो.कालेलकर,भाषा ः इतिहास आणि भूगोल,**2005**,पृ.**10**)

वरील दोनही भाषातज्ज्ञाच्या मते बोली भाषेला मानवाच्या जीवनात अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

- **बोली भाषेच्या व्याख्या**

1.एका विशिष्ट भूभागाच्या लहानात लहान मानवी समूहाकडून जी भाषा बोलली जाते तिला बोली भाषा म्हणतात.उदाः डांगी,नागपूरी,वर्‍हाडी इ.

2.समाज व्यवहारासाठी वापरली जाणारी पण लिपी नसणारी भाषा म्हणजे बोली होय.

- **शालेय जीवनात बोली भाषेचे स्थान**

बोली भाषा ही मानवाच्या जीवनात जशी महत्त्वाची आहे तशीच ती शालेय जीवनातही महत्त्वाची आहे. कारण शाळेमध्ये नियोजनबद्ध शिक्षण दिले जाते. सर्व विषयाची पाठयपुस्तके ही प्रमाण भाषेमध्ये लिहिलेली असतात. तसेच शाळेमध्ये अभ्यासपूरक कार्यक्रमांचेही आयोजन केले जाते. विदयार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी शाळेमध्ये विविध उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. विविध प्रकारची कौशल्ये विदयार्थ्यांमध्ये विकसित केली जातात. यासाठी शाळेमध्ये बोली भाषा आणि प्रमाणभाषा यांची सांगड घातली जाते. प्रमाण भाषेइतकेच बोली भाषेला शालेय जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. शाळेमध्ये बोली भाषा किती महत्त्वाची आहे ते पुढील मुद्दयांवरून स्पष्ट होते.

1.विषयांचा अभ्यास ः शाळेमध्ये विदयार्थ्यांना विविध विषयांचा अभ्यास पूर्ण करावा लागतो. शाळेतील पाठयपुस्तके ही प्रमाणभाषमेध्ये तयार केलेली असतात. भाषा विषयाच्या पाठयपुस्तकामध्ये मात्र त्या त्या भाषेतील साहित्य प्रकारांची ओळख व्हावी म्हणून काही कथा,कादंबरी,कविता इ.सारख्या साहित्यांचा समावेश

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

केला जातो. मग ते साहित्य त्या ठीकाणच्या बोली भाषेतीलसुद्धा असते. उदा: इयत्ता 10 वीच्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये कवी वीरा राठोड यांची बंजारा भाषतील 'मनक्या पेरेन लागा' (माणसं पेरायला लागू) या कवितेचा समावेश केलेला आहे. या कवितेचा आशय समजावून सांगताना शिक्षकांना बोली भाषेचा वापर करावा लगणार आहे. तसेच इतिहास, भूगोल, विज्ञान, गणित इ.सारख्या विषयाचे अध्यापन करत असताना शिक्षकांना विदयार्थ्यांना समजेल अशा भाषेचा वापर करावा लागेल. तसेच विषयातील संकल्पना समजावून सांगतांना बोली भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावते. तसेच विदयार्थ्यी जेंव्हा स्वयंअध्ययन करतात तेंव्हा ते स्वतःच्या भाषेमध्ये तो विषय समजावून लिहितात. परीक्षेमध्ये उत्तरे लिहिताना काही ठिकाणी बोली भाषेचा वापर करतात.

2. अनुभवांची देवार्ण घेवाण: शाळेमध्ये जेंव्हा विदयार्थी विदयार्थी, शिक्षर्क विदयार्थी यांच्यामध्ये जेंव्हा संवाद होतो तेंव्हा बोलीभाषेचा वापर केला जातो. वर्गामध्ये शिक्षक जेंव्हा एखादा विषय शिकवतात तेंव्हा त्यातील आशय समजावून सांगताना विविध उदाहरणे, दाखले देतात. आशयास अनुसरून विविध प्रसंग सांगतात तेंव्हा प्रमाणभाषेबरोबरच बोलीभाषेचा वापर करतात. विदयार्थीदेखील शिक्षकांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देताना बोली भाषेमध्येच देतात. शाळेमध्ये जी विविध अनुभवांची देवार्ण घेवाण होते ती बोलीभाषेतूनच होते म्हणून शालेय जीवनात बोली भाषेला महत्त्वाचे स्थान आहे.

3. अभ्यासपूरक कार्यक्रमातील सहभाग: शाळेमध्ये विदयार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी विविध उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. क्षेत्रभेट, शैक्षणिक सहली, विविध स्पर्धा, शैक्षणिक साहित्याचे प्रदर्शन, सांस्कृतीक कार्यक्रम इ. उपक्रमांद्वारे विदयार्थ्यांच्या सुप्त कलागुणांना व्यक्त होण्याची संधी दिली जाते. विदयार्थी जेंव्हा अशा उपक्रमामध्ये सहभागी होतात तेंव्हा ते आपल्या बोली भाषेचा वापर अधिक करतात. कारण विदयार्थ्यांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले जाते. अशावेळी विदयार्थी त्यााच्यामध्ये असलेले कलागुण सादर करतो. एखाद गाणं म्हणतो. छोटीशी नाटिका सादर करतो. प्रदर्शनामध्ये त्याने नेमके काय केले आहे ते स्वतःच्या भाषेमध्ये सांगतो. विविध विषयावर भाषण करतो. शाळेतील उपक्रम, शिक्षक, मित्र मैत्रिणी आणि शाळा इ. बावत आपले मनोगत तो बोली भाषेमध्येच व्यक्त व्यक्त करतो म्हणून शिक्षक आणि विदयार्थी यांच्या दृष्टीने शालेय जीवनात बोली भाषेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

4. विविध संस्कृतीची जोपासना: भारत हा देश विविधतेने नटलेला आहे. भारतामध्ये अनेक प्रदेश आहेत. त्या प्रत्येक प्रदेशाची भाषा, रिर्ती रिवाज, सण, पोषाख इ. बाबतीत विविधता आहे. शाळेमध्ये अभ्यासक्रमातून

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

भारताचा समान सांस्कृतीक वारसा जपण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच शाळेत विविध जाती धर्माचे विदयार्थी शिक्षण घेत असतात. त्यामुळे विविध सण व राष्ट्रीय सण मोठया उत्साहाने साजरे केले जातात. स्वातंत्र्य दीन व प्रजासत्ताक दीन हे राष्ट्रीय सण मोठया उत्साहात सर्व भारतभर साजरे केले जातात. तसेच महान पुरूषाची जयंती व पुण्यतिथी साजरी केली जाते. तसेच गणपती उत्सव□बैलपोळा□भोंडला□रमजान ईद□नाताळ□पतेती□ गुरूनानक जयंती□म.गांधी जयंती□आंबेडकर जयंती□इ. दीन व सण साजरे केले जातात. त्यामुळे विदयार्थ्यांना प्रत्येक धर्माचे सण कसे साजरे केले जातात ते समजते. विविध धर्माच्या प्रार्थना कोणत्या आहेत□त्यांचा अर्थ काय आहे□प्रत्येक धर्माच्या गुरूंनी काय शिकवण दिली□ हे सर्व विदयर्थ्यांना समजते. त्यातून विदयार्थ्यांना तेथील बोली भाषेची माहिती मिळते. प्रदेशानुसार□धर्मानुसार विविध संस्कृतीची जोपासना कशी केली जाते ते समजते. बोली भाषेतून त्या त्या प्रदेशातील संस्कृतीचे दर्शन होते. म्हणूनच शालेय जीवनात प्रमाणभाषेबरोबरच बोली भाषेलाही अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

5.भाषिक कौशल्यांचा विकास ः सर्व इयत्तांच्या विविध विषयांच्या पाठयपुस्तकामध्ये अनेक प्रकरणे असतात. भाषा विषयांच्या पाठयपुस्तकामध्ये विविध कथा□प्रवासवर्णन□कादंबरीतील एखादा लेख असतो. एखादया ग्रामीण कथेचा समावेश केलेला असतो. खानदेशी□बंजारा इ.सारख्या भाषेतील साहित्याचाही समावेश केलेला असतो. विदयार्थ्यांना सर्व विषयाच्या पाठयपुस्तकामधील नवीन आशयाचा अभ्यास करताना वाचन करावे लागते. पाठयपुस्तकातील स्वाध्याय सोडवतात. समजलेला भाग स्वतःच्या भाषेत लिहितात. वर्गात विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे विदयार्थी स्वतःच्या भाषेत देतात. शिक्षक वर्गात शिकवताना विदयार्थी लक्षपूर्वक श्रवण करतात. म्हणजेच शाळेमध्ये विदयार्थ्यांचे भाषण□वाचन□लेखन आणि श्रवण इ.सारख्या भाषिक कौशल्यांचा विकास होतो. शाळेमध्ये विविध विषयावर वक्तृत्त्व स्पर्धा आयोजित केली जाते. विदयार्थ्यांसाठी महत्त्वपूर्ण विषयावर व्याख्यानांचे आयेजन केले जाते. शाळेतील अभ्यास□परीक्षा□विविध उप□म इ.तून विदयार्थ्यांच्या भाषिक कौशल्यांचा विकास होत असतो. या विकासच्या प्रकियेमध्ये प्रमाणभाषे इतकीच बोली भाषा अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते.

6.ग्रामिण साहित्याचा अभ्यास ः शाळेत विदयार्थ्यांना अनेक विषयांचा अभ्यास करावा लागतो. भाषेच्या पाठयपुस्तकामध्ये इयत्तानुसार त्या त्या साहित्य प्रकारांचा समावेश केला जातो. प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्याचा समावेश केला जातो. त्यामुळे विदयार्थ्यांना या साहित्य प्रकाराची ओळख होते. भारतामध्ये अनेक बोली भाषा बोलल्या जातात उद ः नागपूरी□वर्‍हाडी□डांगी□मालवणी इ.त्या त्या भाषेमध्ये लेखक साहित्याची निर्मिती

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

करत असतात. त्यामुळे विदयार्थ्यांना नवीन बोली भाषेची माहिती होते. या साहित्याचा अभ्यास करताना विदयाार्थी स्वतःच्या पद्धतीने समजावून घेतात. विविध ठिकाणी एकाच अर्थाचे विविध शब्द असतात ते विदयार्थ्यांना समजते. उद ः कोल्हापूरी भाषेमध्ये खांबाला डांब म्हणतात□ीळाला चावी म्हणतात. तसेच खानदेशी बोलीमध्ये गायला गावडी म्हणतात□तर अंडोर म्हणजे मुलगा. तसेच बोली भाषेतून मौखिाक पद्धतीने साहित्याची निर्मितीही झाली आहे. उदः शेतकरी गीते□जात्यावरची गाणी इ.

7. शब्दसंग्रहातील वाढ ः शाळेमध्ये विदयार्थी□शिक्षक अणि इतर कर्मचारी वर्ग हा विविध ठीकाणाहून आलेले असतात. त्यामुळे शाळेतील प्रत्येक व्यक्तीची बेली भाषा ही वेगवेगळी असते. कारण बोली ही लाकांची एकमेकांशी संवाद साधन्याचे प्रमुख माध्यम आहे. त्यामुळे शाळेमध्ये विदयार्थ्यांना नवनवीन शब्दांची माहिती होते. उदः धान्य मोजण्यासाठी पायली□मापट□कोळव□चिपट हे प्रमाण वापरले जाते. तर अंतरासाठी कासराभर□फरलांग□कोस असे शब्द वापरले जातात. बोली भाषेतील शब्द□बोलण्याची लकब ही अस्सल असते. बोलीमुळे प्रमाण भाषेला विपूल प्रमाणात शब्दसंपदा प्राप्त होते. या शब्दांची माहिती विदयार्थ्यांना होत असते. त्यामुळे विदयार्थ्यांचा शब्दसंग्रह निश्चितपणे वाढतो.

अशाप्रकारे बोली ही सहज संवाद साधण्याची भाषा आहे. सार्वजनीक ठीकाणी□सरकारी कार्यालये□ शाळा□महाविदयालयांमध्ये प्रमाण भाषेचा वापर केला जात असला तरी बोली भाषेचा वापरही केला जाते. शाळेमध्ये तर विदयार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने अध्यापनाबरेबरच इतर जे अभ्यासपूरक उप□म राबविले तेंव्हा बोली भाषेचा अधिक वापर केला जातो.

संदर्भसूची

Engilish

G.O.I. (2014). Curriculum Framework Two year B.Ed.Programme. NCTE, New Delhi.

G.O.I. (2020). Report of new education policy. NCTE, New Delhi. Ministry of Education.

मराठी

*तिखे□मि. ना. □**2011**□व्यक्तिमत्त्व विकास आणि शालेय उप□म □प्रथम आवृत्ती□ पुणे □स्नेहवर्धन.*

*पारसनीस□हे. □जानेवारी**2009**□ ज्ञानरचनावाद ओळख□शिक्षण संकमण. पुणे□महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ.*

*पिचड□जे. भ□वरकले□गी. ह आणि कोलटकर□श्री. भ. □जुलै **2007**□ मराठी□अध्यापक शिक्षण पदवीका □पाचवी आवृत्ती□ पुणे □निराली.*

*पांडे□अ. आणि हरी□वि□□**2018**□ बहुभाषिकता ः गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा पाया□प्रथम आवृत्ती□ पुणे □युनिक ॲकॅडमी.*

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

बरकले ग. आणि पिचड म. 2004 अध्यापन पद्धती पुस्तिका विषय ः मराठी पुस्तिका आठवी आधार पद्धती प्रथम आवृत्ती नाशिक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विदयापीठ. तिखे

नि. ना. 2011 व्यक्तिमत्त्व विकास आणि शालेय उपक्रम प्रथम आवृत्ती पुणे स्नेहवर्धन.

भालेराव सु. 2009 उदयाच्या शिक्षकांसाठी मराठी शिक्षण प्रथम आवृत्ती नाशिक इनसाइट.